

Ірина Ткаченко

**Початок формування приватно-орендного сектору
промисловості Москви 1921 – 1922 рр.**

Irina Tkachenko

**The start of forming private rental sector of the industry in
Moscow in 1921-1928 years**

В статті аналізується необхідність використання господарчими органами Москви приватної ініціативи та капіталів у справі відновлення промисловості, досліджується процес формування приватно-орендного сектору промисловості міста протягом 1921-1922 рр., визначені проблеми, які виникали при передачі підприємств в оренду.

Ключові слова: господарчі органи, Москва, приватно-орендний сектор.

The article contains the analysis of necessity of usage by Moscow economic bodies of the private initiative and capitals in business of updating the industry. The process of formation of industry private-lease sector of the city during 1921-1922 is investigated. The problems of enterprises transmission to rent are determined.

Key words: economic bodies, Moscow, private-lease sector.

В незалежній Україні відмова від тоталітарної господарської системи спричинила формування приватного сектору економіки. Цей процес мав місце і в промисловості країни. Тому постала проблема не лише науково-теоретичного обґрунтування впровадження нових форм господарювання, а й вивчення власного історичного досвіду та досвіду інших країн щодо їх становлення та функціонування. Покажемо в цьому відношенні був процес залучення приватного капіталу у промисловість Радянської Росії 20-х рр. ХХ століття в умовах проголошеної нової економічної політики. В той час, коли проблеми формування приватного сектору економіки України в роки непу активно вивчаються українськими дослідниками[1], аналогічні процеси в

Російській Федерації залишаються поза їх увагою. Ця обставина визначає актуальність обраної для дослідження проблеми.

Найбільш поширеною формою приватного підприємництва в промисловості даного періоду стала оренда державних підприємств. Особливий інтерес викликає механізм формування приватно-орендного сектору промисловості Москви як специфічної господарської одиниці радянської держави та регіону, центром якого вона була. Зацікавленість приватною промисловістю Москви пояснюється також тією обставиною, що в період непу економічні процеси, в тому числі і в промисловості, більш динамічно і яскраво проходили в містах, саме в них очевиднішими були результати соціально-економічної політики правлячої партії.

Процес залучення приватного капіталу в промисловість республіки висвітлювався у періодичних виданнях 20-х рр. Публікації газет “Экономическая жизнь”, “Торгово-промышленная газета”, журналу “Плановое хозяйство”, які були органами господарських структур країни, відрізнялись більшою об’єктивністю та насиченістю фактичним матеріалом. Журнал “Работа Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов” містить дані, що безпосередньо стосуються обраної для дослідження теми.

Упереджене ставлення до використання приватного капіталу у промисловості періоду непу просліджується у працях дослідників та публіцистів 20-х рр. [2].

. В той же час вони містять цікавий фактичний матеріал, в тому числі дані по приватній промисловості Москви.

Питання виникнення та функціонування приватних промислових підприємств Москви в роки нової економічної політики розглядались у працях, присвячених історії міста [3], але висвітлювались вони як суміжні основній темі. Сучасні російські дослідники [4], вивчаючи різні аспекти непу, фрагментарно використовують дані про механізм створення

приватного сектору промисловості Москви. Спеціальних праць з означеної теми автором не було виявлено, що зумовило зацікавленість нею.

Автор даної статті робить спробу показати необхідність використання господарськими органами Москви приватної ініціативи та капіталів у справі відновлення промисловості, дослідити процес формування приватно-орендного сектору промисловості міста протягом 1921 – 1922 рр., визначити проблеми, які виникли при передачі підприємств в оренду.

Специфіка процесів, що відбувалися в промисловості Москви після оголошення переходу до нової економічної політики, була зумовлена особливостями загального економічного розвитку регіону напередодні непу, центром якого вона була.

В роки непу Московська губернія входила до складу Центрально – промислової області, досить розвинутої індустріально. Остання становила 2% території Союзу і концентрувала 38,1 % індустріальних робітників країни [5]. Особливістю цієї області було переважання галузей легкої промисловості, значного розвитку тут набула текстильна галузь.

Означена специфіка в певній мірі стосувалась і промисловості Москви. За промисловим переписом 1918 р. серед галузей легкої промисловості провідною була текстильна, її частка становила 15,3% усіх московських фабрик і заводів, де концентрувалось 26% фабричних робітників міста [6]. Окрім текстильної в структурі промисловості міста були представлені харчова, хімічна, металообробна, деревообробна, силікатна галузі, шкіряне, поліграфічне виробництва та інші. Однією з особливостей московської промисловості було переважання у її структурі дрібних підприємств, які становили 71,7% та концентрували 16,2% усіх фабричних робітників міста [7]. Цим Москва відрізнялася від Московської губернії, де частка дрібних підприємств становила 51,5% [8]. Якщо до вказаної категорії підприємств міста додати ще й середні (21,9 %), то їх загальна кількість становитиме 93,6% [9]. Отже, структура московської промисловості напередодні

впровадження нової економічної політики – це переважання дрібних і середніх підприємств.

На роботу промисловості Москви негативно вплинули попередні роки громадянської війни. Якщо 1918 р. в місті нараховувалось 1146 підприємств, причому 934 з них були працюючими, а 212 – ні [10], то в 1920 р. загальна кількість промислових об'єктів становила 1063, з яких 657 були працюючими, а 406 не працювали [11]. Відбулось також значне скорочення кількості робітників московських заводів. Так, за означений вище період, загальна їх чисельність скоротилась з 147424 чол. до 87363 чол. або на 40.8%, з них на працюючих підприємствах скорочення відбулось з 142853 чол. до 79033 чол., на бездіяльних кількість робітників збільшилась з 4571 чол. до 8330 чол. [12].

Про нестачу робочої сили в Москві періодично повідомляла преса. Так, 3 липня 1920 р. газета «Экономическая жизнь» інформувала читачів про ринок праці в столиці і подавала такі статистичні дані:

Таблиця 1.

Виробництва	Пропозиція місць праці	Попит на робочі руки
Металісти	-	378
Текстильники	111	210
Шевці	389	574
Харчовики	363	383
Друкарі	95	127
Будівельники	227	1268

В наступні місяці ринок праці погіршувався [13].

Основними причинами вказаних процесів в промисловості Москви були сировинна та паливна кризи, незадовільна робота транспорту та нестача продовольства. Справа в тому, що московська промисловість в переважній більшості працювала на привозному паливі та сировині, транспортуванню яких перешкождали бойові дії на Заході та Півдні країни в 1920 р. Негативно

позначився на роботі окремих галузей і неврожай 1920 р. в центральних губерніях Росії.

Керівництво міста, особливо Московська рада народного господарства (МРНГ), у підпорядкуванні якої знаходилась більшість підприємств, намагались знайти вихід з ситуації, що склалась. На початку січня 1921 р. Президія Московської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів затвердила спеціальну комісію, яка мусила вивчити стан господарства Москви та дати свої пропозиції. З метою оптимізації керівництва промисловістю наприкінці січня 1921 р. було створено Московську губернську економічну нараду [14]. Також намагались вирішити паливну проблему. З цією метою було введено гужову повинність для доставки в Москву дров та створено спеціальні загони по заготівлі нафтопродуктів та торфу для підприємств та електростанцій [15].

Нова економічна політика, започаткована X з'їздом РКП(б), поставила на порядок денний питання про використання приватної ініціативи в справі відновлення промисловості. В ряді документів вищих партійних та державних органів влади країни було запропоновано два шляхи залучення приватного капіталу у процес відбудови дрібної та середньої промисловості (велика промисловість належала державі) – передача промислових закладів в оренду та повернення дрібних підприємств їх колишнім власникам [16].

Господарсько – регулюючі органи на місцях надали перевагу системі передачі державних підприємств в оренду. Такий крок давав можливість державі, залишаючись власником промислових об'єктів, залучити в процес відновлення промисловості приватну ініціативу і капітали та відродити роботу тих промислових об'єктів , експлуатація яких за державний рахунок була недоцільною та не вигідною, а також шляхом вилучення орендної плати поповнити державний бюджет.

Ще до початку орендної кампанії УІ Московська губ партконференція (25 – 28 червня 1921 р.) рекомендувала Московській економнаradі розділити усі підприємства на три групи. До першої групи мусили належати великі

націоналізовані промислові об'єкти, які працювали за планом та постачались за рахунок МРНГ. Другу групу представляли підприємства місцевого значення, що знаходились на самозабезпеченні необхідними матеріалами. В третю групу виділялись промислові заклади, які під контролем МРНГ могли бути передані в оренду [17].

Процес передачі державних підприємств в оренду здійснювався на основі вказаних документів вищих органів влади країни. Місцеві господарські органи, керуючись ними, формували структури, які займались питаннями організації та проведення орендної кампанії, виробляли власні інструкції з урахуванням місцевих особливостей. Так, при економічному відділі МРНГ було створено комісію по передачі підприємств в оренду. В її складі діяли підкомісії за видом виробництв, до складу яких входили представники виробничого управління, економічного відділу даного господарського управління, представники від профспілки та робітничо-селянської інспекції. Підкомісії повинні були вести переговори з питань оренди, складати списки намічених до передачі в оренду підприємств, встановлювати строки подачі заяв на оренду. Спірні питання розглядала лише центральна комісія [18]. Реалізацією продукції, отриману за орендну плату, займався Мосторг. Окремими структурами здійснювався виробничий та технічний нагляд [19]. Таким чином, різними аспектами орендного процесу займались різні структури, що в цілому негативно позначилось на результатах роботи.

МРНГ визначила також порядок передачі підприємств в оренду. У відповідності зі списком оголошених до передачі в оренду підприємств, зацікавлені особи повинні були подати заяви за особливим зразком, де мушили вказати промисловий об'єкт, що приймається в оренду, виробничу програму, розмір орендної плати та технічний кошторис на ремонт. Надалі підкомісія по даному виду виробництва розглядала ці заяви, оголошувала конкурс на зазначені підприємства, встановлювала мінімальну виробничу програму та процент відрахування за оренду. Якщо комісія приймала

рішення про передачу промзакладу в оренду, орендар повинен був сплатити аванс в розмірі 10 млн. крб. в грошових одиницях 1921 р. для забезпечення підписання договору. В разі укладання договору на оренду протягом трьох днів, аванс повертався [20].

Типова угода про оренду, розроблена МРНГ, зобов'язувала орендаря протягом зазначеного строку провести на підприємстві ремонт згідно технічного кошторису, підписаного орендарем та представником МРНГ. У випадку, якщо орендар не зміг організувати виробництво у визначений строк, він мусив сплатити МРНГ відшкодування в розмірі 1/12 частини річної оренди за кожний прострочений місяць. Угода зобов'язувала орендаря вести на підприємстві бухгалтерську та виробничу звітність. МРНГ мала право протягом усього строку оренди вести нагляд за правильністю використання підприємства та відрахуванням їй фабрикатів за оренду. Згідно угоди орендар повинен був подавати виробничий звіт не пізніше, як 5 числа кожного місяця, в якому мусив зазначити сорт та кількість виробів за попередній місяць. Заборонялось передавати договір на оренду іншим особам без дозволу МРНГ. У разі, якщо угода у повному обсязі виконувалась орендарем, після закінчення строку оренди він отримував перевагу перед іншими претендентами при поновленні оренди на умовах нової угоди з МРНГ [21].

Іноді в умови договору на оренду вносились додаткові особливі положення. Так, на московському хіміко-фармацевтичному заводі, колишньому “ Арс “, взятого в оренду групою службовців цього заводу, вся наркотична продукція за умовами договору поступала у розпорядження держави, а інша – орендарям. У випадку, якщо передбачалось збільшення виробництва наркотичних препаратів на 20 %, держава зобов'язувалась постачати паливо, необхідне для виробництва цієї продукції [22].

Початок орендної кампанії в країні фактично припадає на серпень 1921 р. Але в Москві, як і в губернії в цілому, процес передачі підприємств в оренду відбувався повільно і фактично розпочався у вересні. Аналізуючи

роботу Московської економнаради у цій справі, газета “ Экономическая жизнь “ писала : “ Столична губернія, яка повинна подавати приклад усім іншим губерніям Росії, дуже відстала у проведенні основ нової економічної політики. До сих пір не лише не почали провадити промисловість на нових засадах, але й саме питання знаходиться на первинній стадії. Досі ще ведеться розподіл підприємств на групи “ [23]. Така ситуація пояснюється стриманим ставленням місцевого керівництва до процесу залучення приватного капіталу в справу відродження середньої та дрібної промисловості. Як і в попередні роки значна увага приділялась великим націоналізованим підприємствам. Аналогічні процеси відбувались і в інших радянських республіках, зокрема в УСРР [24].

В той же час існував інший погляд на дану проблему. Так, вчений-економіст Є. Варга пропонував раднаргоспам, які передали підприємства в оренду, вивчати їх роботу і з'ясувати, чому вказані промислові об'єкти не працювали, коли знаходились у підпорядкуванні державних органів, як орендар долає усі труднощі, звідки бере сировину, машини, паливо, які зміни вносить в організацію виробництва, як здійснює контроль, як до різних нововведень ставляться робітники, які зміни відбуваються в оплаті праці та її продуктивності, які результати виробництва (покращення якості продукції, прибуток, збільшення виробництва). Завершуючи свої пропозиції, Є. Варга зазначав: “Ми сплачуємо буржуазії за навчання високу плату, тому повинні прагнути набути якнайбільше знань“ [25].

Незважаючи на зволікання у справі передачі підприємств в оренду, цей процес набирив обертів, про що свідчать такі дані [26]:

Таблиця 2.

Виробництва	Орендовано підприємств				
	На 13 вересня	На 14 жовтня	На 30 жовтня	На 20 листопада	На 15 грудня
1. Металообробне	5	18	27	37	38

2. Текстильне	–	4	14	17	22
3. Хімічне	3	10	16	25	27
4. Деревообробне	–	1	2	10	11
5. Поліграфічне	1	6	9	15	16
6. Хлібопекарське	–	4	18	32	74
7. Шкіряне	–	4	10	16	19
8. Група Моссільпрому*	12	25	27	33	37
9. Група Моссилікату	–	–	–	9	

*В групу Моссільпрому входили ковбасні, кондитерські фабрики, підприємства з виготовлення штучних мінеральних вод, каменедробарка.

Таким чином, найбільш інтенсивно процес передачі підприємств в оренду в Москві відбувався протягом жовтня-листопада 1921 р. Починаючи з середини грудня цей процес уповільнюється і стає стабільним. Так, на 1 січня 1921 р. в місті було передано в оренду 285 підприємств, а на 1 лютого 1922 р. – 323 підприємства. В Російській Федерації орендна кампанія набула найбільших темпів протягом вересня-листопада 1921 р., а уповільнилась з січня 1922р.

З 323 переданих в оренду підприємств Москви 207 були працюючими, а 86 - не працювали. Причому до непрацюючих належали ті, на яких ще не було відновлено виробничий процес у зв'язку з ремонтом та нестачею сировини і палива. В той же час 30 підприємств були закриті внаслідок порушення умов договору [27]. Таким чином, з усіх промислових об'єктів, переданих в оренду, на початку 1922 р. відновили свою виробничу діяльність 64,1 %, 26,6 % знаходились у стадії підготовки до пуску і 9,3 % підприємств були непрацюючими. В окремих галузях відсоток останніх був значно вищим. Так, у текстильній галузі з 16 орендованих підприємств не працювало 12 (75 %), в деревообробній – з 8 не працювало 5 (63 %), в хімічній – з 19 не працювало 6 (32 %) [28]. Як вже зазначалось, в оренду передавались дрібні та середні підприємства. У Москві середня кількість

робітників і службовців на одне орендоване підприємство становила 25,9 чоловік [29].

З вище вказаної кількості орендованих промислових об'єктів Москви 45 % було передано кооперації, 45 % - приватним особам (переважно колишнім власникам) та близько 10 % - державним установам [30]. Вказані категорії орендарів, вступаючи в орендні відносини з державою, мали різну мотивацію. Державні установи мало користувались орендним правом, оскільки необхідні їм підприємства вони могли отримати безкоштовно. Брали також участь у орендному процесі промислові та споживчі кооперативні організації, причому останні активно орендували підприємства харчової промисловості, робота якої була пов'язана з їх торгівельною діяльністю. Оскільки ж оренда допускалась з метою залучити в промисловість приватний капітал, то він і був у значній мірі представлений [31]. Протягом 1922 р. відсоток приватних осіб, що орендували промислові об'єкти , збільшився і становив близько 50 %, коопераціям було передано 40 % підприємств, державні установи орендували 10 % промзакладів [32]. Слід врахувати, що до категорії “кооперативні організації” часто зараховували різні товариства та артілі, які являли собою об'єднання приватних власників. Так, у Москві діяло “Промислове кооперативне товариство хлібопечення”, так званий “Калачний трест”, до складу якого увійшли старі московські булочники Титов, Тихомиров, Чуєв, Артем'єв та інші [33]. З березня 1922 р. почало функціонувати Московське текстильне товариство. Його засновники – колишні фабриканти та спеціалісти даних виробництв - орендували у МРНГ строком на 6 років кілька невеликих текстильних фабрик у Москві [34]. Враховуючи таку тенденцію, можна констатувати, що відсоток приватників в орендній справі був більшим, ніж 50 %.

Спершу приватна ініціатива в Москві виявила зацікавленість підприємствами харчової промисловості, які на 1 лютого 1922 р. становили 57,3 % переданих в оренду об'єктів [35]. Така ситуація пояснюється суто

економічними чинниками, адже саме в цій галузі відновлення основного капіталу не вимагало значних коштів, а постійний попит на продукцію давав швидкий обіг капіталу та додаткові прибутки. Саме тому в перші місяці проведення орендної кампанії орендарі зацікавились хлібопекарськими підприємствами. На початку 1922 р. в місті було орендовано 106 пекарень [36], з них більше 100 належали приватним власникам [37].

Початок 1922 р., як вже зазначалось, характеризувався уповільненням темпів передачі підприємств в оренду. Зменшується зацікавленість приватника орендою хлібопекарських промислових закладів, колишні власники починають виявляти інтерес до дещо більших промислових об'єктів текстильної та металообробної галузей, сподіваючись у майбутньому повернути їх у свою власність. Не зважаючи на вказану тенденцію, велика кількість текстильних підприємств залишалась не переданою в оренду. Наприкінці 1922 р. ситуація в цій галузі погіршилась, оскільки сировинні організації припинили постачання бавовни та вовни приватним особам, що перешкоджало останнім брати текстильні підприємства в оренду [38].

Також виникли також проблеми в справі організації сплати за оренду. З початку орендної кампанії вона була визначена у вигляді процентних відрахувань натуральної продукції. У Москві справа збирання орендної плати спершу проходила досить успішно і на 1 грудня 1921 р. загальна сума її становила приблизно 10 мільярдів радянських карбованців [39]. Надалі, у зв'язку зі збільшенням кількості підприємств, переданих в оренду, виникли проблеми з надходженням орендної плати. Не вистачало організованості апарату економічного відділу МРНГ, ускладнювались принципи розрахунків розмірів орендних відрахувань та способи їх отримання. Щоб спростити механізм отримання орендної плати, на початку літа 1922 р. були введені грошові її відрахування, виходячи з вартості продукції за ринковими цінами Мосторгу в день сплати оренди. В деревообробній промисловості вони становили 10 %, в металообробній – 10 %, в хімічній – 9 %, у взуттєвій – 5-8

%, в шкіряній – 6 %, в текстильній – 4-6 %, в хлібопекарській – 3 %, в поліграфічній – 20 % [40].

З метою оптимізації орендного процесу та здійснення ефективного контролю за ним в липні 1922 р. при МРНГ було створене Орендне управління. Дана структура мусила вести точний облік підприємств, що підлягали передачі в оренду, здійснювати контроль за переданими в оренду об'єктами та виконанням орендарями договірних зобов'язань, займатись вилученням орендної плати та вести звітність, забезпечувати охорону не переданих в оренду підприємств, займатись реалізацією сировини, напівфабрикатів, готових товарів та іншого майна, що залишились після націоналізації та знаходились як на переданих в оренду підприємствах, так і на тих, що вже перебували у користуванні орендарів. Також Орендне управління повинне було ліквідувати майно, яке на даний час не мало власника та демонтувати промислові об'єкти, що втратили виробниче значення [41].

Орендне управління було зацікавлене передати в користування якнайбільше підприємств, тому в своїй діяльності орієнтувалось на надійного і платоспроможного орендаря, незалежно від того, був він державною установою, кооперативною організацією чи приватною фірмою або особою. Саме тому місцеві господарські органи при передачі підприємств в оренду часто перевагу надавали їх колишнім власникам, які добре знали виробництво, ринки сировини та кон'юнктуру ринків збуту. Хоча вже згадувана постанова РНК "Про порядок передачі в оренду підприємств, підвідомчих ВРНГ" від 5 липня 1921 р. пропонувала перевагу надавати кооперативним об'єднанням.

В ході орендної кампанії постала ще одна досить серйозна проблема. Підприємства орендного фонду МРНГ були зношені в середньому на 50-60 % [42]. Держава, як власник підприємств, була зацікавлена в проведенні орендарем капітального ремонту на них. В той же час орендар, який отримував промисловий об'єкт в нетривалі користування (на 2-3 роки), не

бажав вкладати значні кошти саме в такий ремонт, а обмежувався роботами, що забезпечували пуск виробництва. Тому Орендне управління змушене було піти на подовження строку оренди, але не більше 12 років, з метою стимулювати орендаря до проведення капітального ремонту. В свою чергу, намагаючись заохотити суб'єктів орендного процесу, Президія Московської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів видала постанову про надання добросовісним орендарям права укладання нового договору на оренду без участі у торгах [43].

Не зважаючи на зазначені складнощі, процес передачі промислових підприємств в оренду у Москві продовжувався. На 14 грудня 1923 р. вже нараховувався 721 такий об'єкт [44].

Таким чином, процес формування приватно-орендного сектору промисловості Москви, як і країни в цілому, був зумовлений неспроможністю держави забезпечити функціонування бездіяльних підприємств. Саме ця форма використання промислових об'єктів як складової державно-капіталістичного укладу відповідала ідеологічним вимогам даного періоду. Орендовані підприємства насичували ринок товарами широкого вжитку і часто успішно конкурували у цій справі з державними підприємствами, пропонуючи споживачеві прийнятний асортимент продукції іноді навіть за нижчими цінами. В той же час орендний процес супроводжувався цілою низкою проблем, що мали як об'єктивний так і суб'єктивний характер.

Джерела та література

1. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків, 2002;
Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 – 1932 гг. – Харьков, 1992; Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921 – 1929 рр. – Харків, 1998 ; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації.- К., 2001.
2. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918-1926 гг. – М.;

- Л., 1927; Ларин Ю. Частный капитал в СССР // Антология экономической классики. – М., 1993. – С. 435-483; Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М., 1927; Розенфельд Я.С. Промышленная политика СССР. 1917-1925. – М.; Л., 1926.
3. История Москвы в 6-ти т. Т. 6: Период построения социализма (1917 г. – июнь 1941 г.). Кн. 1. – М., 1957; История Москвы: Краткий очерк. – М., 1980; Красная Москва. 1917 – 1927: Сб. статей по материалам стат. Отдела Моск. Совета РК и Кр.Д. – М., 1920.
4. Горинов М.М. Москва в 20-х годах // Отечественная история. – 1996. - № 5. – С. 3-17; Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. – М., 1988; Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов. – М., 1978.
5. Фабрично-заводская промышленность г. Москвы и Московской губернии. 1917-1927 гг. – М., 1928. – С. 7.
6. Красная Москва. – С.175.
7. Там само. – С. 170.
8. Там само. – С. 172.
9. Там само. – С. 170.
10. Статистический ежегодник. 1918 – 1920 гг // Труды ЦСУ. Т. УШ. Вып. 1. – М., 1921. – С. 64.
11. Экономическая жизнь. – 1920. – 1 октября.
12. Там само.
13. Экономическая жизнь. – 1920. – 4 ноября, 1 декабря.
14. Алещенко Н.М. Московский Совет в 1917-1941 г. – М., 1976. – С. 160-162.
15. Там само.
16. Декрет Совета Народных Комиссаров, 17 мая 1921 г. О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928 гг. – М., 1967. – С. 232-233; Постановление Совета Народных Комиссаров, 5 июля 1921 г. О порядке сдачи в аренду предприятий, подведомственных ВСНХ // Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте: Сборник декретов, постановлений, приказов и инструкций. – М., 1923. – С. 222-223; Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров, 7 июля 1921 г. О кустарной и мелкой промышленности // Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте. – С. 207-209; Инструкция о применении постановления СНК от 5 июля 1921 г о порядке сдачи в аренду государственных предприятий // Экономическая жизнь. – 1921. – 19 июля; Декрет Совета Народных Комиссаров, 9 августа 1921 г. Наказ Совета Народных Комиссаров о проведении в жизнь начал новой экономической политики // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – С.244-248.
17. Алещенко Н.М. Указ. соч. – С. 263.

18. Экономическая жизнь. – 1921. – 23 сентября.
19. Там же. – 1922. – 8 декабря.
20. Там же. – 1921. – 18 октября.
21. Там же.
22. Там же. – 1921. – 5 ноября.
23. Там же. – 1921. – 4 октября.
24. Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 17-18.
25. Экономическая жизнь. – 1921. – 20 октября.
26. Там же. – 18 октября, 2 ноября, 16 декабря.
27. Отчет Московского губернского экономического совещания на 1 апреля 1922 г. – С. 29.
28. Там само. – С. 28.
29. Там само. – С. 16.
30. Экономическая жизнь. – 1922. – 14 января.
31. Наумов Г. Организация промышленности // Народное хозяйство России за 1921 – 22 г.: Статистико – экономический ежегодник. – М., 1923. – С. 326.
32. Экономическая жизнь. – 1922. – 2 ноября.
33. Там же. – 5 февраля.
34. Там же. – 1923. – 26 сентября.
35. Отчет Московского губернского экономического совещания на 1 апреля 1922 г. – С. 28.
36. Там само.
37. Экономическая жизнь. – 1922. – 5 февраля.
38. Там же. – 8 декабря.
39. Там же. – 14 января.
40. Там же. – 8 декабря.
41. План работ Арендного Управления МСНХ на 1923-24 г. // Работа Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1924. - № 6. – С. 26.
42. Городисский Д.А. Аренда государственных промышленных заведений и необходимые ее изменения// Плановое хозяйство. – 1926. - № 10. – С. 79.
43. План работ Арендного Управления МСНХ на 1923-24 г. – С. 28.
44. История Москвы в 6-ти т. Т. 6. – С. 239.

Ткаченко І.В. Початок формування приватно-орендного сектору промисловості Москви 1921-1922 рр. / І.В. Ткаченко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія Історичні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 33. – С. 197-204.